

Etnická polarizácia v podmienkach etnicky homogénneho mesta

Peter Salner

V tomto príspevku sumarizujem problematiku etnických vzťahov obyvateľov Bratislavy v priebehu 20. storočia. Východiskom analýzy je materiál, získaný v priebehu dlhodobých etnologických výskumov tohto prostredia, doplnený o údaje z archívov a dobovej tlače. Čiastkové výsledky som priebežne publikoval formou štúdií a v knihe *Premeny Bratislavy* (1998).

Bratislava sa až do rozpadu Rakúsko-uhorskej monarchie nazývala Pressburg, bola ale známa aj pod maďarským ekvivalentom Pozsony, resp. slovenským Prešporok. (Už uvedený detail signalizuje etnickú pluralitu, ktorá determinovala charakter mesta najmä v 1. polovici 20. storočia.) Po vzniku Republiky Československej (1918) k prvým krokom nastupujúceho režimu patrila zmena názvu. Po dlhších diskusiách sa presadilo meno Bratislava, odvolávajúce sa na historické korene Veľkomoravskej ríše. (Zdanlivá formalita bola súčasťou cieľavedomého úsilia novej vlády odstrániť neslovenský charakter mesta a znamenala prvý krok k budúcej etnickej homogenite.) V rovnakom duchu chápali tento akt aj obyvatelia. V meste sa konštituovali dve názorové zoskupenia, ktoré sa označovali ako „prešporská“ resp. „československá“ spoločnosť. Mali rozdielny vzťah k vtedajšej, resp. bývalej moci a iné postoje k minulosti a budúcim perspektívam prostredia, v ktorom žili. Hoci režim sa pokúšal sankciami obmedziť používanie niekdajších pojmov, nemeckí a maďarskí starousedlíci (ale aj časť prisťahovalcov) sa vlastne až dodnes s hrdosťou označujú ako „Pressburgeri“, „Prešporáci“. Odvolávajú sa na historické korene, ovládajú všetky tri mestské jazyky, pričom uprednostňujú „tradičnú“ nemčinu či maďarčinu. Aj tým sa odlišujú od (prevažne slovenských a českých) Bratislavčanov, ktorí prišli najmä zo slovenského vidieka. Rozdiely medzi nimi sa prejavili nielen v spoločenskom živote, ale aj vo vzťahu

k modernizácii starých štvrtí. Možno sa stotožniť s názorom, že „jedni nemajú radi to, čo pripomínalo minulosť a druhí nechceli nijaké zmeny ani vtedy, keď slúžili v prospech Bratislavy“ (Kočí – Dvořák 1991: 20). Aj dobová tlač približuje obe strany mince. Odráža nadšenie z budovania (a ničenia), i nesúhlas druhých s asanáciami historických budov a ich nahradzovaním modernými objektmi: „Búrajú sa staré domy a stavajú sa nové, moderné, hygienické, na mieste malých, s nezdravými vlhkými bytmi. Starý ráz Bratislavy, bývalého župného mesta tým ovšem mizne a stáva sa z nej skutočné hlavné mesto zeme. To sa bratislavskej starousadlickej tlači nepáči a preto vyslovuje obavy“ (Slovenský denník, 29. 4. 1937).

Nechcem zachádzať do teoretických a metodologických aspektov a obmedzím sa len na konštatovanie, že pre potreby tejto práce vnímam fenomén etnicity v dvoch rovinách. Na jednej strane predstavuje zložku osobnej a skupinovej identity, na druhej strane jej deklarovanie môže byť výsledkom subjektívneho presvedčenia, ale aj strachu či vynútenej lojality k vládnúcej (nie nevyhnutne totalitnej) moci. V priebehu 20. storočia fenomén etnickej príslušnosti zohral rozhodujúcu úlohu pri formovaní štruktúry mesta. Domnievam sa, že práve prítomnosť viacerých etnických skupín spôsobila, že riešenie konfliktných situácií smerovalo viac k spoložitosti než k polarizácii obyvateľstva. Naopak, keď v dôsledku spoločenských procesov jedno etnikum (na prelome 19.–20. storočia maďarské, po roku 1938 zas slovenské) vďaka mocenským tlakom získalo rozhodujúce postavenie, faktor etnicity polarizoval mesto. Pluralitné a tolerantné prostredie sa (aj v dôsledku etnických konfliktov a vďaka vynúteným migračným pohybom) postupne zmenilo (prinajmenšom z hľadiska oficiálnej štatistiky) na etnicky homogénne. Podľa výsledkov sčítania ľudu po II. svetovej vojne viac ako 90 % obyvateľstva sa hlásilo k slovenskej národnosti. Napriek tomu pretrvávali etnické napätia (najmä vo vzťahu k Rómom a Židom, v menšej miere voči Čechom). Latentné problémy vystúpili na povrch po novembri 1989.

Od polovice 19. storočia najvýznamnejšie mesto Slovenska (pred rokom 1918 Horného Uhorska) plnilo funkcie administratívneho a kultúrneho centra všetkých štátnych útvarov, do ktorých patrilo. Prirodzeným dôsledkom uvedených procesov bolo nielen pribúdanie obyvateľstva, ale aj administratívy, priemyslu či ideológie (vo forme sôch, zástav a iných symbolov). Bratislava sa stala cieľom migrácií. Pristáhalcov sem lákali pracovné príležitosti, kultúra a vzdelanie, mnohých aj prístup k moci a funkciám. Uspokojenie nárokov lojálnych priaznivcov každého nového

systemu išlo nevyhnutne na úkor „bývalých“, ktorí museli uvoľniť svoje, zväčša nedávno (v predošlom režime) získané pozície. Preto v rámci každej zmeny nastupujúci režim vnímal (neraz oprávnene) početné, väčšinou etnicky vymedzené skupiny Bratislavčanov (autochtónnych či prisťahovalých) ako svojich nepriateľov. Ich pozície, byty a majetky ponúkal tým, od ktorých očakával podporu. Spomenutými lákadlami alebo sankciami zároveň motivoval nielen pohyby obyvateľstva, ale aj „migráciu na mieste“ – deklaratívne prispôsobenie etnickej, sociálnej alebo inej politicky preferovanej identity momentálne požadovanému stavu. Etnologické výskumy signalizujú, že takéto posuny neboli výnimočným javom. Podľa Ľuby Chorváthovej *„ak sa v istej funkcii ako hlavná kvalifikácia vyžaduje určitá konfesijná, sociálna alebo etnická (politická) identita, ktorá sa v danej spoločnosti dá získať aj inak ako pôvodom (prijatím krstu/ konvertovaním, sobášnou politikou, deklarováním nacionálnej či triednej politickej príslušnosti a pod.), spravídla takémuto nadobudnutiu funkcie nič nestojí v ceste“* (Chorváthová 1993: 93–94).

Bratislava si až do II. svetovej vojny udržala svoj multikulturálny a multi-etnický charakter, hoci etnická štruktúra sa (prínajmenšom štatisticky) výrazne menila. Od vzniku až do polovice 19. storočia bolo mesto prevažne nemecké. Rakúsko-Uhorské vyrovnanie v roku 1867 a následne prijaté zákony priniesli narastajúcu maďarizáciu. Hoci niekedy sa objavuje tendencia deklarovať tento proces ako špeciálne protislovenský, v skutočnosti bol zameraný proti všetkým nemaďarským národnostiam v Uhorsku. V podmienkach sledovaného prostredia naň doplatili v prvom rade dovedy najpočetnejšie zastúpení Nemci. Ďalšiu zmenu v etnickej štruktúre priniesol rozpad Rakúsko-Uhorska a vznik ČSR. V krátkej dobe stúpol počet príslušníkov (česko) slovenskej národnosti, a to na úkor osôb, ktoré sa dovedy hlásili k nemeckému, no v prvom rade k maďarskému etniku. Cca 12 % predstavovali židia, ktorí sa hlásili k nemeckej, maďarskej a v malej miere aj k slovenskej národnosti (Hromádka 1933: 80). Elena Mannová považuje za zlomové obdobia v etnickom vývoji Bratislavy predovšetkým 90. roky 19. storočia a vznik Československej republiky. Ako doklad cituje spomienky politika Ivana Déreera, ktorý sem prišiel na štúdiá v roku 1893. Konštatuje, že v meste ešte prevládal tzv. starousadlý (nemecký) živel, len štátne úradníctvo už bolo väčšinou maďarské. V deväťdesiatych rokoch však *„postupujúca maďarizácia, zámerná štátna politika maďarských vlád zatlačila Nemcov z vedúceho postavenia a v prvom desaťročí nášho veku sa pomer rapídne obracia v prospech Maďarov“*. K zmene

prispelo aj židovské obyvateľstvo, pretože „starší Židia sa vyznávali za Nemcov, ale ich mladšia generácia plávala už úplne v maďarských vodách“ (Mannová 1999: 55). Z hľadiska sledovanej problematiky primárnu úlohu však podľa mňa zohralo desaťročie 1938–1948, kedy sa zmenili dovtedajšie dlhodobé trendy a presadili sa nové, dodnes platné tendencie.

Pri formovaní štruktúry obyvateľstva pôsobili v prvom rade dva faktory: prirodzená príťažlivosť administratívneho, politického a priemyselného centra, resp. tlak úradov spojený s prvkami sociálneho inžinierstva. Takýto nátlak vyvíjali (hoci nie v rovnakej miere) všetky režimy, ktoré sa tu postupne vystriedali pred rokom 1989. Prísľubmi rôznych výhod motivovali príchod príslušníkov etnických (po roku 1948 sociálnych) skupín, u ktorých predpokladali lojalitu. Na druhej strane „dobrovoľne“, ale častejšie z donútenia opúšťali mesto tí, v ktorých nová moc videla potenciálnu hrozbu. Spomínané protichodné pohyby pôsobili permanentne, ich intenzita však vzrástla od konca roku 1938, kedy sa na našom území „...ujíma totalitná politická kultúra so všetkými svojimi praktikami, striedajú a menia sa len jej typy a spôsoby“ (Kučera 1993: 57). Vyvrcholením sociálneho inžinierstva boli roky 1938–1953, teda obdobie trvania fašistickej a nástupu komunistickej totality. Možno hovoriť o výmene obyvateľstva. V priebehu poldruha desaťročia došlo k vynútenému odchodu Čechov, deportácii Židov, vyhnaniu Nemcov, presunu časti maďarského obyvateľstva. V dôsledku tzv. Akcie B museli mesto opustiť príslušníci „buržoázie“. Vo všetkých prípadoch išlo v prvom rade o predstaviteľov mestotvorných (najmä meštianskych) vrstiev. Dôsledkom je zákonitá skutočnosť, že od začiatku päťdesiatych rokov všetky oficiálne štatistické údaje potvrdzujú etnickú homogénnosť Bratislavy. Podľa dostupných sčítaní ľudu od roku 1950 sa okolo 95 % obyvateľov sa hlási k slovenskej národnosti. (Možno by bolo vhodné definovať tento predel aj terminologicky a až odvtedy odlišovať pluralitný Prešporok od monoetnickej Bratislavy).

Napriek uvedeným politickým tlakom a následným zmenám odborná aj memoárová literatúra, spomienky pamätníkov aj dobová tlač bez rozdielu charakterizujú medzilidské vzťahy na konci monarchie, no najmä v období existencie ČSR ako tolerantné. Dôležité je, že toto hodnotenie sa neobmedzuje len na oficiálne pramene, ale zhodné názory vyjadrujú aj predstavitelia jednotlivých minorít (Česi, Maďari, Nemci, Židia). Vonkajším symbolom etnickej tolerancie sa stalo tak oficiálne trojjazyčné pomenovanie ulíc, ako aj neformálna atmosféra viech: „Jeden stôl maďarský, iný nemecký a iný český alebo slovenský – a všetky spievajú tak aj tak, lebo tu je

všetko jedno. (...) Čech tu rozpráva s Nemcom, Slovák s Maďarom alebo Čech s Maďarom a Slovák s Nemcom a nikde zášti, nikde hnevu“ (Příbík 1930: 24–25). Spomínaný trend nepriamo ilustruje príklad korza. V Prahe či v Brne fungovali dve, rozdelené podľa etnického princípu na české a nemecké (Torberg 1975, Bočková 1993: 30), kým v Bratislave sa diferencovali sociálne. „Panské“ bolo určené pre mešťanov a študentov, kým tzv. „Anča korzo“ vyhľadávali vojaci a slúžky (Luther 1991: 155 an.).

Prechod od demokracie k totalitným systémom neprebíhal priamočiaro. Historik Ivan Kamenec v tejto súvislosti uvádza: „Fenomén strachu doslova vtrhol do osudov Slovenska a slovenskej politiky koncom tridsiatych rokov nášho storočia a pevne sa v nich zakorenil na vyše päťdesiat rokov. Jeho prejavy možno zreteľne pozorovať ako v oficiálnej štátnej politike, tak aj v postojoch celej spoločnosti, jej jednotlivých skupín i konkrétnych osôb“ (Kamenec 1992: 38). Poznatky o Bratislave v obdobiach totality dokumentujú, že obyvatelia sa prispôbujú novej situácii. Konkrétne postoje možno neodrážajú vždy subjektívne presvedčenie, ale reakcie jednotlivcov sú významne ovplyvnené aj názormi okolia, tradíciami a kultúrou spoločenstva, do ktorého patria. V nedemokratických systémoch pôsobí navyše aplikovanie platnej legislatívy, ktorá môže určitú etnickú skupinu definovať ako nepriateľskú, alebo dokonca verejne odsúdiť na likvidáciu. Vyjadrením vplyvu vonkajších faktorov je potom skutočnosť, že pri svojom rozhodovaní má jedinec k dispozícii podstatne užšiu škálu možností, než sa na prvý pohľad javí. Dôsledkom je zdanlivý paradox: rozdielne politické a spoločenské okolnosti inšpirujú (presnejšie je asi slovo „nútia“) ľudí k podobným riešeniam. Pri analýze prameňov sa ukázalo, že v procese prispôbovania ľudí sa mnoho reakcií opakuje, hoci vždy v inom režime a s inými aktérmi (porovnaj aj vyššie citovanú Chorváthovú 1995).

Konkrétne postoje rôznych generácií a skupín bratislavského spoločenstva zjednocoval spoločný menovateľ: *podobnosť procesov prispôbovania sa človeka, jeho kultúry, spôsobu života a morálky na existujúce, hoci vždy odlišné politické pomery*. V demokracii prevažovala v medziľudských vzťahoch tolerancia a zdalo sa, že každé iné riešenie daných situácií by bolo „nesprávne“ alebo „nerozumné“. Zmena režimu však rýchlo ovplyvnila aj konanie súčasníkov. V totalitných podmienkach prevládala intolerancia a opäť (v kontexte doby, bez porovnania s inými obdobiami) sa modely správania, založené na dvojtvárnosti, opatrnosti a zatajovaní identity, javili ako „prirodzená“ a všeobecne platná reakcia na dobové pomery. Natíska sa na pohľad logické vysvetlenie, že rozdiely medzi časovo blízkymi, no historicky

odlišnými epochami vyplynuli z migračných procesov, ktoré sprevádzali každú spoločenskú zmenu. Zdalo sa, že rozdielne reagujú iní ľudia, novo-prisťahovalci, mladá generácia. Rozbor štatistických dát ukázal, že táto interpretácia nepostačí. V časti bratislavského spoločenstva sa prejavila spomenutá „migrácia na mieste“, formálne deklarovanie „vhodnej“ identity. Pod tlakom sociálneho inžinierstva sa teda menila nielen štruktúra mesta ako celku, ale tiež konkrétni jednotlivci, ktorí tu žili.

Spomenuté posuny sa prejavovali aj v demokratických pomeroch, ale výrazne vystúpili do popredia v podmienkach autoritatívnych režimov, ktoré tu vládli v období 1938–1989. Pod ich vplyvom sa Bratislava v krátkom čase premenila na etnicky, kultúrne a politicky homogénne, ale spoločensky intolerantné mesto. Dramatické zvraty jedného desaťročia zasiahli vždy iné etnické a neskôr sociálne vrstvy. Dôsledkom bola (účelová) nivelizácia. Od roku 1950 sa viac než 90 % obyvateľov hlásilo k slovenskej národnosti (hoci niektorí v súkromí deklarovali svoj maďarský, nemecký či židovský pôvod), sociálne (aspoň podľa oficiálnych životopisov a úradných údajov) mala dominovať robotnícka trieda a jej kultúra, 99 % obyvateľov volilo kandidátku Národného frontu atď. Pri modelovom posudzovaní interakcií rôznych skupín obyvateľov sa zdá, že do roku 1948 mali prípadné konflikty spoločnú hybnú silu: navonok sa javili ako rozpory medzi etnikami: slovensko – české; slovensko – československé; slovensko – maďarské či – nemecké. Spomeniem aj nie vždy kladné postoje k početnej židovskej menšine (14 900 osôb podľa sčítania ľudu 1930) alebo rozpory maďarských a nemeckých starousedlíkov medzi sebou alebo s reprezentantmi československej vlády.

Aj na sklonku monarchie a v období I. ČSR boli protivníci definovaní prevažne na princípe etnicity. V rokoch 1938–1945 však represívne opatrenia štátu ohrozovali už nielen majetkové či spoločenské pozície, ale aj životy. Sankcie smerovali najmä proti ‚Neslovákovi‘ – Čechom, Cigánom, Maďarom. (Osobitné postavenie mali Židia. Ako ilustruje P. Lárišová (2000), pri sčítaní ľudu v roku 1940 museli povinne uvádzať národnosť židovskú, bez ohľadu na etnickú či religióznu identitu, ku ktorej sa hlásili v minulosti). Voči slovenským ideovým odporcom postupovala moc miernejšie. Pokusy zakryť pred úradmi, ale neraz aj pred okolím či vlastnou rodinou osobnú ‚nepohodlnú‘ identitu patrili medzi základné podmienky prežitia. Rovnaký ‚kľúč‘ platil aj v rokoch 1945–1948, len ako ‚nepriatelia‘ boli označení Nemci a Maďari. Výnimku dostali len tí, ktorí dokázali svoje antifašistické postoje (Palečková 1946: 42).

Príslušníci etník, ktoré boli autoritatívnymi systémami ohrozené, volili rôzne alternatívy na svoju obranu. Strach, inšpirovaný historickou skúsenosťou ich nútil, aby ukrývali „nebezpečnú“ identitu pred úradmi, okolím a neraz dokonca aj pred vlastnými deťmi. Mnohí sa jej v rámci sebaobrány usilovali zbaviť. Prijímali krst, hlásili sa k slovenskej či nemeckej národnosti. Po II. svetovej vojne sa ocitli v takejto situácii iné skupiny, čo sa odrazilo v ich (podobných) reakciách. Podľa historika Dušana Kováča *„na Slovensku sa totiž udialo niečo, čo sa možno v tejto podobe neudialo nikde na svete. Jedna generácia prešla toľkými radikálnymi zmenami, že to relativizuje postoj k štátnosti a režimu“* (Vagovič 2001: 11). Možno dodať, že táto relativizácia sa premietala aj do vzťahu k vlastnej osobnosti. Ohrození menili etnickú príslušnosť, „aktualizovali“ svoje meno, neskôr zatajovali buržoáznych predkov a dokazovali proletársky pôvod. Masku lojality s režimom nosili dokonca v súkromí rodiny, túto pretváрку však chápali väčšinou ako prechodný jav. Medzi priateľmi často zdôrazňovali hodnoty svojej „pravej“ identity a pri prvej príležitosti plánovali návrat k pôvodnému („skutočnému“) stavu. Ukázalo sa, že mnohí masku nedokázali zhodiť ani vtedy, keď to zmenené pomery nielen umožňovali, ale dokonca sľubovali prospech. Marián Leško sa nazdáva, že *„každý ľudský skutok má spätnú väzbu na toho, kto ho vykonal. Ak niekto nosí dlho masku, aby ňou oklamal okolie, nesmie sa čudovať, že mu zrastie s tvárou“* (Leško 1993: 84). Túto skúsenosť môžeme v rôznych podobách sledovať v živote ohrozených vrstiev po roku 1938 a 1945, aj po februári 1948 či v období normalizácie po auguste 1968. Havlov „život v klamstve“ preto nie je špecifikom socialistického režimu, ale bežným modelom prežívania v podmienkach totality (pozri Možný 1991).

Už som spomenul, že hranica, ktorá oddeľovala „lojálnych“ od „bývalých“ ľudí prebiehala až do roku 1948 v rovine etnickej. Hierarchizácia spoločnosti po februári 1948 sa utvárala podľa iných kritérií. Rozhodujúcim činiteľom sa stali aspekty triedne, hoci v prípade potreby sa použili aj parametre etnicity (boj proti buržoáznemu nacionalizmu, maďarskej íredente, „nemeckým špiónom“, sionistom atď.). Znamená to, že udalosti napríklad v období 1914–1918, 1938–1945, po rokoch 1948, 1968, 1989 atď. majú pre celé skupiny Bratislavčanov napriek zdanlivej rôznosti porovnateľné následky:

1. prinášajú vždy znovu preštruktúrovanie mestského obyvateľstva podľa určitých, vládnuou mocou zvolených kritérií;
2. naštartujú mechanizmus adaptácie jednotlivcov na nové podmienky;

3. postupne sa prispôsobuje hodnotový systém. Súčasne sa menia aj „hranice spoločenskej tolerancie“. To, čo sa nedávno mohlo javiť ako nepravdepodobné či dokonca nemožné, stáva sa v zmenených podmienkach realitou;

Globálny pohľad na udalosti 20. storočia dovoľuje zhrnúť, že napriek formálnym rozdielom možno vždy rozlišovať predovšetkým dve skupiny mestského obyvateľstva: aktívnu menšinu predstavujú tí, ktorí sa (ako súčasť spoločenských pohybov) usilujú o vedenie spoločenstva. Nie je podstatné, či sa pokúšajú o stabilizáciu alebo zmenu existujúcich pomerov. Kvantitatívne určujúcu zložku bratislavskej (aj slovenskej) populácie tvorí pasívna a premenlivá „mlčiaca väčšina“. V retrospektívnom reze ju popri historicky podmienených rozdieloch spája jeden fakt: *ako celok sa spočiatku len vonkajšími prejavmi, neskôr aj formami každodenného života a systémom hodnôt prispôsobuje víťazovi*. Tento postoj nachádzame vo všetkých sledovaných obdobiach. Vyplýva z generácie tradovaných skúseností. V tomto bode sa zhoduje ľudová múdrosť („vysoké klasy prvé zotnú“; „močiť proti vetru sa nevypláca“ atď.) so závermi politológa, podľa ktorého stredná Európa (teda aj Slovensko a Bratislava) predstavuje pre hrdinské činy mimoriadne nepriaznivú pôdu (Šimečka 1990: 191).

Už zbežná analýza mestskej spoločnosti na sklonku monarchie signalizuje jej pluralitný charakter. Intenzívna maďarizácia, ktorá nastúpila po rakúsko-uhorskom vyrovaní v roku 1867, mala zmeniť existujúci stav. Čísla ilustrujú, že v Bratislave za dve desaťročia štatisticky stúpol počet Maďarov viac než dvojnásobne. Etnická rôznorodosť mesta ale pretrvala, pretože významné postavenie si uchovali nemeckí, slovenskí (a napokon aj židovskí) obyvatelia. Najjednoduchšie by bolo interpretovať veľké posuny medzi údajmi prvých dvoch riadkov tabuľky ako výlučný dôsledok nátlaku vlády a obáv obyvateľstva pred diskriminačnými prejavmi maďarizačnej politiky. Toto priamočiare vysvetlenie však vyvoláva pochybnosti, keď zohľadníme výsledky sčítania ľudu v roku 1930. Dokumentuje, že prispôsobovanie sa „víťazovi“ pokračovalo aj v podmienkach demokracie a etnickej tolerancie prvej ČSR: za krátky čas sa počet Slovákov zdvojnásobil (a pribudlo aj množstvo Čechov), kým podiel Nemcov a najmä Maďarov výrazne klesol. Príčinou asi nebol strach, ten sa prejavil až neskôr (por. Kamenec 1992). Rozsiahla spolková činnosť, na ktorej sa podieľali nielen štátotvorné národy, ale aj menšiny jednoznačne dokumentuje, že ľudia sa nebáli otvorene deklarovať svoju etnickú a názorovú príslušnosť. Podľa Eleny Mannovej po vzniku ČSR „*maďarské a nemecké spolky vyčkávali*

vyhranenie politického kurzu a ich činnosť sa rozprúdila až po roku 1920. V dvadsiatych rokoch prepukla aj v Bratislave spolková horúčka, obrovský kvantitatívny nárast predovšetkým spolkov slovenských, ale aj nemeckých, maďarských, židovských..." Uvedené ilustruje konštatovaním, že v roku 1931 v meste pôsobilo v porovnaní s rokom 1900 takmer desaťnásobok spolkov, hoci počet obyvateľov vzrástol len o čosi viac než dvakrát (Mannová 1991: 69). Na pochopenie týchto zmien musíme preto vziať do úvahy okrem spoločenských makroprocesov aj subjektívne faktory:

Tab. 1 Vývoj etnickej štruktúry Bratislavy

Rok	Slováci	Maďari	Nemci	Ostatní	Spolu
1890	16,6	19,9	59,9	3,6	50.546
1910	14,9	40,5	41,9	2,7	78.223
1930	29,8	16,2	28,1	25,9	123.844
1950	90,2	3,5	0,6	5,7	170.000
1970	91,5	3,0	0,4	4,6	290.000
1990	90,4	5,3	0,2	4,1	442.000

Na prvý pohľad sú očividné rozdiely medzi rôznymi historickými obdobia. Údaje z I. ČSR ilustrujú nárast príslušníkov slovenskej národnosti na úkor predtým hlavných mestotvorných etníc. Po II. svetovej vojne sa tento trend ešte zvýraznil. Vývin určite ovplyvnilo masové prisťahovalectvo, ktoré v mnohom zmenilo charakter a štruktúru mesta. Tým skôr, že reakciou na zmenu režimu v roku 1918 bol odchod časti maďarsky hovoriacich a uhorsky cítiacich obyvateľov. Ťažko povedať, do akej miery ich rozhodovanie ovplyvnila propaganda a dramatické okolnosti sprevádzajúce nástup československej moci (pozri Luther 1993). Prevrátové dni po Novom roku 1919 prebehli podľa zachovaných spomienok „v znamení rozpútaných vášní, ohrozujúcich najmä majetkovú bezpečnosť“ (Slovenský denník, 14. 2. 1937). Trvalo niekoľko rokov, kým sa politická situácia v Bratislave stabilizovala. V dosiaľ prevažne nemecko-maďarskom meste sa čoraz častejšie ozývala slovenčina a čeština. Mnohí „Prešpuráci“ sa (prinajmenšom navonok) prispôbili zmeneným pomerom. Tým ľahšie, že nik im nebránil, aby vo svojej identite aj naďalej nadradzovali príslušnosť k pluralitnému (trojazyčnému a viacetnickému) mestu nad prihlásením sa k etniku či štátu. Nepriamo to potvrdzuje fakt, že napriek optickej prevahe (česko)slovenských obyvateľov ešte v polovici tridsiatych rokov sa v miestnej tlači objavujú sťažnosti, že na verejnosti často prevláda maďarčina na úkor sloven-

ského jazyka. Určitú polarizáciu Bratislavčanov potvrdzuje spomínané členenie na „prešporskú“, resp. „československú“ spoločnosť. Každá z nich mala vlastné spolky, spoločenské centrá, kaviarne, športové kluby atď.

Nie je celkom jasné, do akej miery migrácie, strach, ľahostajnosť k etnicite alebo oportúnne očakávanie „odmeny“ za stotožnenie sa s nastupujúcim režimom spôsobili pribúdanie obyvateľov „československej“ národnosti. Zdá sa, že v čase sčítania ľudu v roku 1930 sa oficiálne deklarovaná tolerancia stala úradnou aj občianskou normou. Verejné aktivity boli neodmysliteľnou súčasťou každodenného života medzivojnovkej Bratislavy a zároveň dokladom, že občania sa prispôbili (demokratickému) víťazovi. Najbližšie roky totiž dokázali, že tento model správania nemajú obyvatelia mesta „vrodenný“. Už som spomenul, že tolerancia nevyplýva (len) zo všeobecných morálnych či iných zásad ale aj z celkovej spoločenskej atmosféry, ktorú determinujú najmä mocenské postoje „zhora“. Dokladom je vlna násillia, ktorá hneď po vzniku autonómie prakticky zo dňa na deň vystriedala dovtedy pokojné spolužitie rôznych skupín. Na začiatku fungovala najmä v oficiálnej rovine, ale rýchlo sa do nej zapojili aj občania a premietli ju do medziludských vzťahov.

Signály, že idey fašizmu sa presadzujú aj na Slovensku, vidno už dlhšie pred tým, než ich oficiálne kodifikoval vznik autonómie (6. 10. 1938). Výrazne sa prejavili v programe Hlinkovej Slovenskej ľudovej strany a za krátky čas sa stali súčasťou postojov „mlčiacej väčšiny“. Politické konflikty sa presunuli aj do predtým etnicky neutrálnych a nepolitických priestorov vinární, kaviarní alebo vech. Už na jar 1938 slovenskí a českí návštevníci reagovali na vzrastajúci nacionalizmus vechárov tým, že „zablúdili do nemeckej vechy iba ak omylom či z neznalosti miestnej situácie“ (Slovenský denník, 1. 7. 1938). Napätú atmosféru ilustroval jeden z pamätníkov (1910) na príklade kaviarne Štefánka: „Keď si Maďar objednal u Píťa pesničku a Slováci začali pri stoloch hvízdať, alebo si Slovák objednal „ejtotútotít“ a písкали Nemci“ ... Veľmi rýchlo sa potvrdilo, že nastupujúci autoritársky systém cieľavedome potlačal pluralitu spoločnosti. Aplikovanie hesla „jeden národ, jedna strana“, zákazy väčšiny spolkov, útoky proti iným etnickým a náboženským skupinám spôsobili, že v Bratislave sa rýchlo sformovalo monolitné prostredie. Konanie ľudí výrazne ovplyvnil narastajúci strach.

Vplyv totalitného myslenia sa prejavil ešte v období autonómie agresiou proti českej a v prvom rade židovskej menšine. V minulosti demokraticky orientovaný Slovenský denník dňa 4. 11. 1938 uviedol, že „88 000 Židov treba vyexpedovať z teplých miest kšeftárskych, lekárskech, právnických atď.“

a ponúknuť im prácu na zdravom povetrí“. Už nasledujúci deň noviny informovali o „spontánnych“ útokoch na obchody bratislavských Židov. Oficiálnym názorom sa prispôsobili aj obyvatelia. Niektorí vo vidine lepšej budúcnosti, iní v úsilí zachrániť si holý život, dokazovali lojalitu s režimom, dokumentovali árijský pôvod, vyhľadávali nemeckých predkov. Účelové konanie bolo prevládajúcou, no nie jedinou reakciou na dobu. Zriedkavejšie, ale predsa pôsobili ľudia, ktorí v úsilí pomôcť ohrozeným porušovali zákony a riskovali vlastnú existenciu. Častejšie však strachu či lákadlám moci podliehali aj tí, čo neboli vystavení priamemu nátlaku. Oficiálna ideológia sa postupne stávala súčasťou každodenného života. Niekedy len formálnymi prejavmi na verejnosti, neraz však aj akceptovaním morálky a agresivitou voči spoluobčanom, ktorí sa (obyčajne nie z vlastnej vôle) ocitli na „nesprávnej strane“ spoločnosti. Osobitnú úlohu zohrala arizácia židovských majetkov, ktorá vyvolala reťazovú reakciu korupcie, udavačstva, denuncovania (Kamenec 1991: 56 an.).

Pokusy o adaptáciu na politickú zmenu sprevádzali aj situáciu po oslobodení Bratislavy 4. apríla 1945. Sankcie zo strany obnoveného československého štátu smerovali na princípe prezumpcie viny proti všetkým bratislavským Maďarom a Nemcom. Tak ako v minulosti, aktívne proti nim vystúpila aj časť „mlčiacej väčšiny“. V spomienkach českých, židovských, maďarských a nemeckých obyvateľov mesta sa podľa osobných skúseností ozýva vďaka, ale častejšie zaznieva trpkosť nad konaním susedov a známych. Možno aj preto, že zložitá a bolestná javy boli donedávna zamlčované či objasňované zjednodušene, akoby na charakteristiku procesov, ktoré determinujú životy jednotlivcov a celých skupín stačilo pár slov či dokonca žarty. Z hľadiska budúcnosti sú mnohovravné názory Janka Alexyho. Podľa neho „v roku 1945 zmizli v Bratislave viechy, keď ich nemeckí majitelia opustili územie Slovenska“ (Alexy 1957: 173). Andrej Plávka charakterizoval vyhnanie nemeckých vinohradníkov konštatovaním, že ich obavy boli zbytočné a „podaktorí aj v Bratislave zostali, väčšina z nich sa celkom pokojne podľa platných zákonov vysťahovala“ (Plávka 1976: 33). Ohrození volili rovnaké stereotypy sebaobranu ako ich predchodcovia v núdzi: odchod, adaptácia na nové pomery, úsilie zatajiť „nebezpečnú“ identitu.

Doteraz uvedené úradné postoje mali už spomenutý spoločný znak. Protivníci režimov boli definovaní etnicky: najskôr ako Nemaďari, neskôr Česi, Rómovia, Židia, po druhej svetovej vojne zasa Maďari a Nemci. Výsledkom rôznych ideologických konfliktov bola etnická unifikácia Bratislavy, ktorú zavŕšili udalosti po roku 1945. Napriek tomu prvky sociál-

neho inžinierstva neprestali. Po februári 1948 však „vláda robotníkov a roľníkov“ zmenila pravidlá výberu protivníka a postihovala aj ľudí, ktorí sa podľa dovedy platných (etnických) kritérií cítili bezpeční, pretože patrili k slovenskej alebo českej národnosti. (Neskôr situáciu v tomto smere ešte viac skomplikovali účelové procesy proti „buržoáznym nacionalistom“). Bratislavu citlivo zasiahla tzv. Akcia B, rozhodnutie o „sťahovaní reakcie z veľkých miest“, ktoré sa dotklo tisícov rodín. Mesto sa proletarizovalo najskôr formálne, neskôr aj reálne. Kým na jednej strane sa rýchlejšie než kedykoľvek predtým strácala niekdajšia mnohotvárnosť Bratislavy, na druhej strane zas počínanie jej obyvateľov ovládla dvojtvárnosť. V päťdesiatych rokoch bol oficiálne hlásaný internacionalizmus a etnicita zdanlivo stratila niekdajšie miesto v živote ľudí a spoločnosti. (Návrat ideí slovenského nacionalizmu v šesťdesiatych rokoch bol len krátkodobým prerušením daného stavu.) Subjektívne deklarovanie neslovenskej príslušnosti akoby vôbec neexistovalo. V roku 1990 sa jeden z mojich dlhoročných známych hrdo hlásil k svojmu maďarskému pôvodu. Na moju udivenú reakciu odpovedal, že vždy bol Maďar, ale je dobré, že o tom nik nevedel. Podobné postoje často zaujímali aj nemecké a židovské rodiny.

„Nežná revolúcia“ v novembri 1989 pre väčšinu bežných smrteľníkov znamenala psychický zlom. Nie náhodou Martin Bútora a iní rečníci používali na tribúnach tak často pojmy „strach“ a „odklíňanie“. Jednou zo súčastí tohto procesu bol návrat etnicity. Už na prvých mítingoch sa objavili tendencie rehabilitovať slovenský štát a neskôr aj vyhlásiť samostatnosť. V tomto duchu vystupovali emigranti z USA a Kanady (napr. známy hokejista a funkcionár Svetového kongresu Slovákov Peter Šťastný a evanjelický kňaz Dušan Tóth). Najmä Matica Slovenská a Slovenská národná strana sa aktivizovali v tomto smere. Prejavilo sa úsilie zdôrazniť význam slovenských dejín a zároveň potreba nájsť vinníkov dnešného stavu a nepriateľov tejto idey. (Reakciou bola politická a kultúrna aktivizácia maďarských obyvateľov, ale aj oživenie nemeckých či židovských aktívít). Vznikla dvojnásobne paradoxná situácia:

- a) ľudia, ktorí v rokoch totality zakrývali etnickú príslušnosť, ju zrazu verejne deklarovali ako podstatnú súčasť svojej identity;
- b) do mesta, ktoré sa zdalo byť etnicky homogénne, vstúpili nacionálne konflikty. Aktívne sa v nich angažovali politické strany, ale aj jednotlivci a neformálne skupiny. V rokoch 1990–1992 sa prejavovali na politickej scéne, predovšetkým však formou rôznych pouličných demonštrácií, ktorým sa vtedy pripisoval zvýšený význam. Súčasťou

doby sa stalo zdôrazňovanie slovenského vlastenectva, ale aj obviňovanie „českých kolonizátorov“, „maďarských iredentistov“, či predstaviteľov rómskej a židovskej komunity.

K rozšíreniu „mítिंगovej identity“ prispeli ľudia, ktorí sa navzájom presvedčali o svojej pravde, početnosti a vplyve, dovtedy, až dospeli k záveru (presvedčili sami seba), že ulica (teda účastníci konkrétnych názorovo homogénnych zhromaždení) reprezentuje celok; má teda právo (a možnosť) presadzovať týmto spôsobom vlastné názory ako všeobecne správne a platné normy. Keďže Bratislava ako hlavné mesto krajiny je sídlom najvýznamnejších štátnych orgánov, logicky práve tu sa ľudia častejšie a vo väčších množstvách než inde zhromažďovali, aby vyjadrili svoje postoje k aktuálnemu daniu. Ku kvantite a rôznorodosti týchto aktivít prispieval fakt, že tunajšie obyvateľstvo je (aj vďaka svojej početnosti a anonymnosti) politicky diferencovanejšie než v iných oblastiach Slovenska. Súčasťou dobových procesov sa stala etnická diferenciácia zdanlivo homogénneho mestského prostredia. Činnosť obnovili alebo rozšírili nemecké, maďarské či židovské inštitúcie, ale aj reprezentanti slovenského nacionalizmu, spojení predovšetkým s rokmi 1938–1945. Výsledkom týchto aktivít bolo vzrastajúce napätie.

Obraz Bratislavy 1990–1992 sa nevyhnutne spája s verejnými vystúpeniami na námestiach. Pôvodne protikomunistické aktivity dostávali stále výraznejší etnický (protičeskoslovenský, prakticky protičeský) náboj. Signifikantná je názorová vyhranenosť týchto akcií. Odrážala sa už pri výbere miesta konania. Námestie SNP, dejisko novembrových revolučných demonštrácií, si od marca 1990 „vyárendovali“ prívrženci samostatného Slovenska. „Federalisti“, priaznivci spoločného štátu, sa zhromažďovali na nábřeží Dunaja „pod levom“, ako volali symbol československej štátnosti. Len výnimočne sa demonštrácie konali na iných miestach: pred budovou parlamentu (pri hlasovaní o jazykovom zákone alebo po odvolaní premiéra Mečiara), pred hotelom Bôrik (keď tu prebiehali rokovania o rozdelení spoločného štátu). Vyvrcholením konfliktov v etnicky homogennom a zároveň etnicky rozdelenom meste sa stal 1. január 1993. Na námestí SNP prebiehala oslava vzniku samostatnej Slovenskej republiky, zatiaľ čo pod levom sa konala nostalgická rozlúčka so zaniknutou federáciou.

Tieto udalosti ilustrujú, že napätie bratislavskej (slovenskej) spoločnosti sa v deväťdesiatych rokoch zakladalo predovšetkým na faktore etnicity. Jej zdôrazňovanie viedlo k polarizácii, ktorá niekedy prerástla z názorových rozdielov do fyzických konfliktov. Podrobnejšia analýza ukazuje, že vznik

prípadných rozporov prebiehal podľa stabilnej modelovej schémy. Rovnako „nacionalisti“ ako „federalisti“ organizovali svoje podujatia na vlastnom „teritóriu“. K prejavom agresivity dochádzalo vtedy, keď sa zástancovia samostatnosti Slovenska mali pocit, že došlo k porušeniu „teritoriálnych hraníc“:

- 1) Keď „federalisti“ z rôznych príčin organizovali svoje akcie nie „pod levom“, ale na Námestí SNP;
- 2) Keď sa na podujatiach národne orientovaných skupín objavili náhodne či vedomo reprezentanti a symboly protivníka (Václav Havel, československé zástavy a pod.);

Už počas demonštrácií v novembri 1989, no najmä v nasledujúcich rokoch sa identifikácia s etnickou skupinou opäť stáva dôležitým faktorom identity jednotlivca a prejavov diferenciacie (v niektorých momentoch dokonca polarizácie) mestského spoločenstva. Uvedené prejavy vyjadrujú nevyhranenosť spoločnosti. Po roku 1993 sa zdalo, že slovensko-československé konflikty budú skôr predmetom akademických diskusií než súčasťou každodenného života. Etnicita či už ako faktor identity, alebo prostriedok na definovanie nepriateľa (najmä smerom k maďarskému a rómskemu obyvateľstvu; účelovo aj proti Čechom) však nestráca význam. Pôsobí ako faktor diferenciacie celku (ale aj formovania a zjednocovania menších skupín). Možno predpokladať, že aj v najbližšej budúcnosti bude etnicita ovplyvňovať vzájomné vzťahy bratislavského obyvateľstva; ťažko odhadnúť, či v nich prevládne tolerancia alebo polarizácia. Predpokladám, že aj naďalej sa „mlčiaca väčšina“ podriadi víťazovi, preto rozhodujúcu úlohu zohrajú faktory politické a ekonomické.

Na základe materiálu z Bratislavy 20. storočia možno zhrnúť, že obyvateľstvo mesta sa vonkajšími prejavmi a neskôr aj systémom hodnôt adaptuje na vládnu režim. Jednotlivé politické systémy sa väčšinou definovali prostredníctvom etnicity, čím možno vysvetliť časté a zásadné premeny v etnickej štruktúre hlavného mesta Slovenska.

Práca vznikla vďaka podpore Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva SR a SAV – grant VEGA 2/6047/99

Literatúra:

ALEXY, Ján, 1957: *Ovocie dozrieva*. Bratislava.

BOČKOVÁ, Helena, 1993: Brněnský region a jeho obyvatelé. In: Oldřich Sirovátka a kolektiv: *Město pod Špilberkem (O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí)*.

- SNIP a Comp., Brno, s. 8–19.
- HROMÁDKA, Ján, 1933: *Zemepis okresu bratislavského a malackého*. Zv. 1, Bratislava. Bratislava.
- CHORVÁTHOVÁ, Ľuba, 1993: Niekoľko poznámok k dynamike zmien sociálnej a nacionálnej identity na Slovensku v 19.–20. storočí. In: *Národopisné informácie*, č. 1, s. 93–98.
- KAMENEC, Ivan, 1991: *Po stopách tragédie*. Archa, Bratislava.
- KAMENEC, Ivan, 1992: Fenomén strachu (len v našich?) moderných dejinách. In: *Slovenské pohľady*, 108, 37–43.
- KOČÍ, Ján – DVOŘÁK, Pavel, 1991: Tvár mesta. In: *Národná obroda*, 27. 6., s. 8–9.
- KUČERA, Rudolf, 1993: Sudetští Němci. In: *Komentáře. Politické analýzy z let 1990–1992*, Praha, s. 51–61.
- LÁRIŠOVÁ, Petra: *Židovská komunita v Bratislave v roku 1940. Historická demografia na základe sčítania ľudu*. Dokumentačné stredisko holokaustu, zv. I., Bratislava 2000.
- LEŠKO, Marián, 1993: *Ľudia a ľudkovia z politickej elity*. Bratislava.
- LUTHER, Daniel, 1991: Na korze ste stretli každého. In: P. Salner a kol.: *Taká bola Bratislava*, Veda, Bratislava, s. 154–161.
- LUTHER, Daniel, 1993: Spoločenské konflikty v poprevratovej Bratislave (1919–1924). In: *Slovenský národopis*, 41, č. 1, s. 16–29.
- MANNOVÁ, Elena, 1991: Spolky – čerove volky, ale aj škola demokracie. In: P. Salner a kol.: *Taká bola Bratislava*, Veda, Bratislava, s. 67–90.
- MANNOVÁ, Elena, 1999: Elitné spolky v Bratislave v 19. a 20. storočí. In: *Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote*. (zost. Z. Beňušková – P. Salner): Zing Print, Bratislava, s. 52–69.
- MOŽNÝ, Ivo, 1991: *Proč tak snadno? Některé rodinné důvody sametové revoluce*. SLON, Praha.
- PALEČKOVÁ, Dana, 1946: *Konfiskace nepřátelského majetku*. Praha.
- PLÁVKA, Andrej, 1976: *Plná čaša*. Slovenský spisovateľ, Bratislava.
- PŘIBÍK, V.Z., 1933: *Pod bratislavskými viechami*. Bratislava.
- SALNER, Peter, 1998: *Premeny Bratislavy 1939–1993*, Veda, Bratislava.
- ŠIMEČKA, Milan, 1990: *Konec nehybnosti*. Knižnice Lidových novin, Praha.
- TORBERG, Friedrich, 1975: *Die Tante Jolesch oder Der Untergang des Abendlandes in Anekdoten*. Langen Mueller, Diessen.
- VAGOVIČ, Marek, 2001: Hitler chcel vraziť medzi Čechov a Slovákov klin. *Domino-fórum*, č. 11, s. 10–11.

Ethnic Polarization under Conditions of an Ethnically Homogenous Town

Peter Salner

This article summarizes problems of ethnic relationships among Bratislava (former Pressburg or Pozsony) residents during the 20th century. The lives of the citizens in this period were repeatedly significantly influenced by political twists changing the society. They affected also their personal integrity (and ethnic identity). The analysis is based on documents drawn from ethnological research and data from the archives and period newspapers.

During the twentieth century the ethnic phenomenon now and again played a decisive role in shaping the town structure. It seems that the presence of several ethnic groups softened the ideological polarization of the residents and enabled them more often to express tolerance in solving conflictual situations. On the contrary, when as a result of social processes one ethnic group gained hegemony due to the government pressure (on the verge of 19th and 20th centuries it was the Hungarian ethnicity, after 1938 Slovak population), the position of members of different nationalities deteriorated and intolerance increased. The tendency of the development was clear: the plural society (also due to forced migration) was changing (at least in the view of statistics) to ethnically homogenous one.

From the middle of the 19th century Bratislava was an important centre of state institutions. It resulted not only in the increase of population, but also in expansion of administrative, industry and ideology. Bratislava became the destination of newcomers drawn by new job openings and cultural opportunities, but many of them were attracted by the vision of power and functions. Satisfying the demands of loyal supporters of each new system was inevitably detrimental to the "former" ones, who had to leave their posts, gained mostly not so long ago (under the previous regime). Therefore, within each change, the representatives of the newly gained power perceived the often ethnically defined groups of Bratislava residents as their enemies. Their posts, flats, and properties were offered to those who were expected to support the new regime. Such lures and sanctions enforced not only the real movement of the population, but also a "migration in the place", that is a declarative assimilation to ethnic, social or other politically preferred identity of the actually protected status. Ethnological research shows that such shifts were not rare.

The multicultural character of Bratislava survived until World War II, although its ethnic character, at least statistically, has greatly changed. There were two main elements in forming the structure of Bratislava: natural attraction of the administrative, political and industrial centre and the pressure of governments, including principles of social engineering. All regimes and state forms, which followed until 1989, used such pressure (not with the same force). The arrival of members of certain ethnic groups, after 1948 social groups, were motivated by promises of privilege and their loyalty was expected. On the other hand, those, who were seen by the

new power as its potential threat, left the town „willingly“ or more often by force. Such contrary movements were permanent, however, their intensity grew since the end of 1938, when on our territory totalitarian political culture was established with all its malpractice, only its types and manners changed. The climax of social engineering was in 1938-1953, during the fascist regime and outbreak of communist totality. We can speak about exchange of population. During one and half decade a forced departure of Czechs, deportation of Jews, expulsion of Germans, drift of a part of Hungarian population took place. Members of „bourgeoisie,, had to leave the town because of so-called „Action B,,. In the first place, they were representatives of town creating urban middle classes. As a natural result, all official statistical data since the beginning of the fifties have confirmed the domination of Slovak population. It might be useful to define this borderline also in terminology and from this date to distinguish between the pluralistic Pressburg and monoethnic Bratislava).

According to all censuses conducted after World War II, over 90 % of the population declared Slovak nationality. In spite of this, in ethnically (seemingly) homogenous environment after the 1989 Velvet Revolution ethnic tensions increased again (especially against Romani people and Jews, to a lesser extent against Czechs).